

व्याकरणशास्त्रस्य उपादेयता

डॉ. सीता चरण झा

प्रधानाचार्यः, मदनेश्वरनाथ-संस्कृत-महाविद्यालयः, मदनेश्वरस्थानम्, मधुबनी का.सिं.द.सं. विश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभंगा

सारांश

भारतीयज्ञानपरम्परायां व्याकरणशास्त्रस्य स्थानं सर्वथा विशिष्टम् अस्ति। वेदाङ्गेषु व्याकरणं प्रधानतमं वेदाङ्गम् इति बहुभिः आचार्यैः स्वीकृतम्। भाषायाः शुद्धता, शब्दानां साधुत्वनिर्णयः, प्रकृति-प्रत्ययविभागः, पदनिर्माणम्, वाक्यार्थबोधः, वेदमन्त्राणां संरक्षणम्, शास्त्रग्रन्थानां सम्यगर्थग्रहणम्, काव्यस्य रसास्वादनम्, अनुवादः, भाषाशिक्षणम् तथा आधुनिकसङ्गणकीयभाषाविज्ञानम्-एतेषु सर्वेषु व्याकरणस्य उपादेयता दृश्यते। पाणिनिकृता अष्टाध्यायी संस्कृतभाषायाः अत्यन्तं वैज्ञानिकं तथा सूत्रबद्धं व्याकरणम् अस्ति। पतञ्जलिना महाभाष्ये व्याकरणाध्ययनस्य रक्षा, ऊहः, आगमः, लघुता, असन्देहः इत्यादीनि प्रयोजनानि प्रतिपादितानि। व्याकरणं केवलं शुद्धभाषणस्य साधनं नास्ति, अपितु भारतीयदर्शनस्य, भाषाविज्ञानस्य, अर्थमीमांसायाः तथा ज्ञानपरम्परायाः आधारस्तम्भः अस्ति। प्रस्तुतालेखे व्याकरणशास्त्रस्य वेदसंरक्षणे, शब्दशुद्धौ, अर्थबोधे, वाङ्मयाध्ययने, शिक्षणे, चिन्तनविकासे तथा आधुनिकयुगे उपयोगिता विस्तारतः विवेच्यते।

कूटशब्दाः—व्याकरणम्, वेदाङ्गम्, पाणिनिः, पतञ्जलिः, शब्दशुद्धिः, साधुशब्दः, अष्टाध्यायी, महाभाष्यम्, भाषाविज्ञानम्, वेदसंरक्षणम्, शाब्दबोधः।

प्रस्तावना

भारतीयवाङ्मये भाषायाः महत्त्वं प्राचीनकालादेव स्वीकृतम्। मनुष्यस्य विचारः, ज्ञानम्, अनुभूतिः, धर्मबोधः, सामाजिकव्यवहारः तथा शास्त्रीयपरम्परा भाषामाध्यमेन अभिव्यक्तिं प्राप्नोति। भाषा यदि अनियमिता, अशुद्धा अथवा संदिग्धा भवेत्, तर्हि ज्ञानस्य संप्रेषणमपि दोषपूर्णं भवति। अतः भाषायाः स्वरूपं, शब्दानां रचना, प्रयोगः, अर्थः तथा परस्परसम्बन्धः येन शास्त्रेण व्यवस्थितरूपेण विविच्यते तत् व्याकरणशास्त्रम्। 'व्याकरण'शब्दस्य सामान्यव्युत्पत्तिः 'वि + आ + कृ + ल्युट्' इति स्वीक्रियते। 'व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः येन तत् व्याकरणम्'—येन शब्दाः प्रकृति-प्रत्ययादिभिः विश्लेष्यन्ते तत् व्याकरणम् इति तस्य सामान्यः अर्थः।¹ वेदाङ्गपरम्परायां शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम् इति षट् वेदाङ्गानि प्रसिद्धानि। परम्परागतः श्लोकः—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥²

अत्र व्याकरणं वेदस्य 'मुखम्' इति कथितम्। मुखस्य द्वारा वाणी स्पष्टतया अभिव्यज्यते, तथैव व्याकरणेन वेदवाणी तथा संस्कृतभाषायाः शुद्धस्वरूपं प्रकाशते। अन्येषां वेदाङ्गानां महत्त्वं यथास्थानं विद्यते, किन्तु शब्दस्वरूपस्य निर्णये व्याकरणस्य विशिष्टं स्थानम् अस्ति। पाणिनिः संस्कृतव्याकरणपरम्परायाः सर्वाधिकप्रभावशाली आचार्यः मन्यते। तस्य अष्टाध्यायी अष्टसु अध्यायेषु तथा प्रत्येकाध्याये चतुर्षु पादेषु विभक्ता सूत्ररचना अस्ति। संक्षिप्तैः सूत्रैः विशालायाः संस्कृतभाषायाः रूपप्रक्रिया, संज्ञा, सन्धिः, समासः, कारकम्, तद्धितः, कृदन्तः, धातुप्रक्रिया, विभक्तिः, प्रत्ययः, स्वरः इत्यादयः विषयाः व्यवस्थिताः। पाणिनीयव्याकरणस्य वैज्ञानिकता अस्मिन् तथ्ये दृश्यते यत् न्यूनतमैः शब्दैः अधिकतमं भाषिकविधानं कृतम्।³ व्याकरणस्य प्रथमं प्रयोजनं साधुशब्दज्ञानम् अस्ति। व्यवहारकाले मनुष्यः अनेकशब्दान् शृणोति, किन्तु सर्वे शब्दाः शास्त्रीयदृष्ट्या समानरूपेण साधवः न भवन्ति। शब्दस्य यथोचितं रूपं

ज्ञातुं व्याकरणं प्रमाणं भवति। उदाहरणतः 'रामः गच्छति' इति शुद्धप्रयोगः, परन्तु 'रामः गच्छन्ति' इति एकवचनकर्तारि बहुवचनक्रियाप्रयोगः सामान्यव्याकरणदृष्ट्या अनुचितः। व्याकरणज्ञानात् संख्या, पुरुषः, लिङ्गम्, विभक्तिः तथा वचनस्य समुचितं सामञ्जस्यं ज्ञायते।⁴ पतञ्जलिना महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि विशेषतया प्रतिपादितानि। तत्र प्रसिद्धं वचनम्-**रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।**⁵

अस्य संक्षिप्तवचनस्य अन्तर्गतं व्याकरणाध्ययनस्य पञ्च प्रमुखप्रयोजनानि-रक्षा, ऊहः, आगमः, लघुता तथा असन्देहः-स्वीकृतानि। एतानि प्रयोजनानि केवलं प्राचीनवेदाध्ययनस्य सन्दर्भे न, व्यापकभाषिकजीवनेऽपि महत्त्वपूर्णानि सन्ति। 'रक्षा' इत्यस्य अर्थः वेदानां स्वर-वर्ण-पदादिशुद्धेः संरक्षणम्। वेदमन्त्रेषु वर्णस्य, स्वरस्य अथवा पदरूपस्य परिवर्तनात् अर्थभेदः अथवा प्रयोगदोषः सम्भवति। व्याकरणज्ञानं वेदपाठकं शब्दरूपदोषात् रक्षति। अतः वेदस्य मूलस्वरूपरक्षणाय व्याकरणम् अनिवार्यम् इति प्राचीनाचार्याणां मतम्।⁶ शब्दप्रयोगदोषस्य महत्त्वं प्रसिद्धेन वचनेन प्रतिपादितम्-

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥⁷

अस्य भावः अस्ति यत् स्वरतः अथवा वर्णतः दूषितः शब्दः अभिप्रेतमर्थं सम्यक् न बोधयति। 'इन्द्रशत्रु'सम्बद्धं प्रसिद्धोदाहरणं वैदिकस्वरस्य महत्त्वं दर्शयति। शब्दरूपस्य तथा स्वरस्य शुद्धता अर्थस्य संरक्षणाय अनिवार्या। अतः व्याकरणं केवलं औपचारिकनियमसमूहः न, अर्थरक्षणस्य साधनमपि अस्ति। 'ऊह' इति प्रयोजनं मन्त्रस्य प्रसङ्गानुकूलपरिवर्तनस्य सामर्थ्यं सूचयति। वैदिककर्मणि कतिपयमन्त्राः प्रकृतियागात् विकृतियागे प्रयुज्यमानाः सन्ति। तत्र लिङ्ग-वचन-विभक्त्यादीनां यथायोग्यं परिवर्तनम् अपेक्षितं भवति। व्याकरणज्ञानं विना एतादृशं परिवर्तनं शुद्धतया कर्तुं न शक्यते। अतः ऊहसामर्थ्यं व्याकरणस्य व्यावहारिकप्रयोजनम् अस्ति।⁸

'आगम' इत्यनेन शास्त्रविहितव्याकरणाध्ययनस्य आवश्यकता सूच्यते। वेदाध्ययनस्य तथा शास्त्राध्ययनस्य परम्परायां शब्दस्वरूपज्ञानं आवश्यकम्। धार्मिक-वाङ्मयपरम्परायाः समुचितग्रहणं तदा एव सम्भवति यदा छात्रः भाषिकरचनाम् अवगच्छति। शास्त्रवाक्यं यदि व्याकरणतः न ज्ञायते तर्हि तस्य तात्पर्यनिर्णयः अपि कठिनः भवति। 'लघुता' व्याकरणशास्त्रस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं प्रयोजनम्। भाषायां असंख्यशब्दाः सन्ति। प्रत्येकशब्दं पृथक् पृथक् स्मर्तुं मानवजीवनं पर्याप्तं न भवेत्। व्याकरणं सामान्यनियमैः अनेकशब्दानां सिद्धिं दर्शयति। एकं सूत्रं ज्ञात्वा असंख्यरूपाणि निर्मातुं शक्यन्ते। उदाहरणतः सुप्रत्ययव्यवस्था ज्ञात्वा अनेकनामपदानां विभक्तिरूपनिर्माणं सम्भवति; तिङ्प्रत्ययव्यवस्था ज्ञात्वा अनेकधातूनां क्रियारूपाणि सिद्ध्यन्ति। अतः व्याकरणं ज्ञानस्य संक्षिप्तं, लघु तथा व्यवस्थितं साधनम्। 'असन्देहः' इति प्रयोजनं अर्थनिर्णये व्याकरणस्य भूमिकां प्रतिपादयति। यत्र शब्दरूपस्य कारणेन अर्थसन्देहः सम्भवति तत्र विभक्तिः, प्रत्ययः, समासः, स्वरादीनां ज्ञानं निश्चितार्थबोधे सहायकं भवति। उदाहरणतः समासविग्रहस्य भेदात् अर्थभेदः भवति। 'राजपुरुषः' इत्यत्र राज्ञः पुरुषः इति षष्ठीतत्पुरुषार्थः; 'नीलकमलम्' इत्यत्र नीलं च तत् कमलं च इति कर्मधारयभावः। व्याकरणज्ञानात् एते अर्थभेदाः स्पष्टाः भवन्ति।⁹

व्याकरणस्य महत्त्वं वेदवाङ्मयस्य संरक्षणे सर्वाधिकं दृश्यते। वेदाः सहस्रवर्षपरम्परायां मौखिकरूपेण संरक्षिताः। स्वर, मात्रा, उच्चारणस्थानम्, पदविभागः, संहितापाठः, पदपाठः इत्यादयः अत्यन्तं सावधानतया शिक्षिताः। शिक्षा-शास्त्रं उच्चारणं रक्षति, व्याकरणं शब्दरूपं तथा पदसंरचनां रक्षति। अनेन वेदस्य मूलपाठः दीर्घकालं यथावत् संरक्षितः। वेदाध्ययनस्य प्रसङ्गे व्याकरणं निरुक्तस्यापि सहायकम्। निरुक्तं वैदिकशब्दानामर्थनिर्णये प्रयुज्यते, किन्तु शब्दस्य प्रकृतिः, प्रत्ययः, विभक्तिः, धातुः तथा व्युत्पत्तिः ज्ञाता चेत् निर्वचनं अधिकं स्पष्टं भवति। अतः व्याकरण-निरुक्तयोः घनिष्ठः सम्बन्धः अस्ति। व्याकरणशास्त्रं शब्दस्य बाह्यरूपनिर्णयेन एव परिसमाप्तं न भवति। पाणिनि-पतञ्जलि-भर्तृहरिपरम्परायां शब्दस्य अर्थः, वाक्यार्थः, शब्दब्रह्म, ध्वनिः, स्फोटः, कारकम्, क्रिया तथा शाब्दबोधः इत्यादीनामपि विचारः कृतः। अतः व्याकरणं क्रमशः भाषादर्शनस्य रूपं प्राप्नोति। भर्तृहरिः शब्दस्य परममहत्त्वं प्रतिपादयन् वदति-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥¹⁰ – वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका 1।

अस्य श्लोकस्य अनुसारं शब्दतत्त्वं अनादि-अनन्तं ब्रह्मस्वरूपम् इति प्रतिपादितम्। अनेन वैयाकरणपरम्परायां भाषाचिन्तनस्य दार्शनिकगाम्भीर्यं ज्ञायते। व्याकरणाध्ययनं केवलं शब्दरूपस्मरणं न, शब्दतत्त्वस्य ज्ञानमार्गः अपि भवति। भर्तृहरिणा शब्दस्य ज्ञानसम्बन्धोऽपि प्रतिपादितः—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥¹¹

– वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, प्रचलितसंख्या कारिका 123; संस्करणभेदेन संख्याभेदः सम्भवः।

अत्र मानवीयज्ञानस्य शब्देन सह घनिष्ठसम्बन्धः प्रतिपादितः। विचारः, तर्कः, स्मृतिः, शिक्षा, संवादः—सर्वेषु भाषा सहायकत्वेन उपस्थिताऽस्ति। अतः भाषायाः वैज्ञानिकज्ञानरूपं व्याकरणं मानवीयबौद्धिकविकासे महत्त्वपूर्णम्।

शास्त्राध्ययने व्याकरणस्य उपयोगिता अनिवार्या। मीमांसा, न्यायः, वेदान्तः, सांख्यः, योगः, धर्मशास्त्रम्, आयुर्वेदः, ज्योतिषम्, साहित्यशास्त्रम् इत्यादीनां संस्कृतग्रन्थानामध्ययनं व्याकरणज्ञानं विना कठिनम्। सूत्रग्रन्थाः विशेषतः संक्षिप्तभाषायां लिखिताः सन्ति। एकस्य विभक्तेः, समासस्य अथवा प्रत्ययस्य अवग्रहणदोषात् सिद्धान्तस्य अर्थः परिवर्तितुं शक्यते। अतः शास्त्रार्थनिर्णये व्याकरणं प्रमुखं उपकरणम्। उदाहरणार्थं पाणिनीयसूत्रम्— **स्वतन्त्रः कर्ता ॥¹² – अष्टाध्यायी 1.4.54।** अत्र केवलं द्वाभ्यां पदाभ्यां कर्तृकारकस्य व्यापकं लक्षणं प्रतिपादितम्। ‘स्वतन्त्रः’ इत्यस्य अर्थः ज्ञातुं व्याकरणपरम्परायाः सूक्ष्मव्याख्या अपेक्षिता। एवं सूत्रग्रन्थानां अर्थग्रहणे व्याकरणीयबुद्धिः महत्त्वपूर्णा। संस्कृतकाव्यस्य रसास्वादानेऽपि व्याकरणज्ञानस्य आवश्यकता। काव्ये पदक्रमः बहुधा गद्यक्रमात् भिन्नः भवति। कवयः छन्दः, अलङ्कारः, ध्वनिः तथा सौन्दर्यार्थं पदानां विशिष्टविन्यासं कुर्वन्ति। पाठकः विभक्त्यन्तरूपाणि, समासः, धातुरूपम् तथा कारकसम्बन्धं ज्ञात्वा अन्वयं करोति। अन्वयज्ञानात् वाक्यार्थः तथा ततः काव्यार्थः प्रकाशते।¹³ उदाहरणतया कालिदासस्य *रघुवंशस्य* मंगलश्लोकः—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥¹⁴ – रघुवंशम्, 1.1।

अत्र ‘वागर्थौ इव सम्पृक्तौ’ इति पदानां सम्बन्धः, ‘वागर्थप्रतिपत्तये’ इति चतुर्थर्थः, ‘जगतः पितरौ’ इति षष्ठीसम्बन्धः, ‘पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति द्विवचनरूपं च व्याकरणज्ञानात् स्पष्टं भवति। व्याकरणं काव्यरसस्य प्रत्यक्षकारणं न स्यात्, किन्तु अर्थग्रहणस्य विश्वसनीयाधारः अवश्यं भवति। भाषाशिक्षणे व्याकरणस्य महत्त्वं सर्वविदितम्। बालकः भाषां स्वाभाविकप्रयोगेन अधिगच्छति, किन्तु शुद्धलेखनम्, औपचारिकभाषणम्, साहित्याध्ययनम् तथा उच्चशिक्षायां व्यवस्थितव्याकरणज्ञानम् अपेक्षितम्। व्याकरणं छात्रे शब्दरूपाणां, वाक्यसंरचनायाः तथा अर्थसम्बन्धस्य बोधं विकसितं करोति। व्याकरणाध्ययनात् भाषाशुद्धिः जायते। अशुद्धः शब्दप्रयोगः कदाचित् हास्यास्पदः अर्थः जनयति, कदाचित् संदेहं, कदाचित् विपरीतार्थं च। उचितलिङ्ग-वचन-विभक्ति-पुरुष-कालप्रयोगेण विचारः स्पष्टतया व्यक्तः भवति। अतः प्रशासनिकलेखनम्, शोधलेखनम्, अध्यापनम्, पत्रकारिता, अनुवादः तथा औपचारिकसंवादे व्याकरणज्ञानं विशेषोपयोगी। व्याकरणं स्मरणशक्तेः अपेक्षया नियमबोधं विकसितं करोति। यदि छात्रः प्रत्येकशब्दरूपं केवलं स्मरति तर्हि नूतनशब्दस्य रूपनिर्माणे सः असमर्थः भवेत्। किन्तु नियमं ज्ञात्वा अनेकनूतनशब्दानाम् रूपाणि स्वयमेव निर्मातुं शक्नोति। अतः व्याकरणं भाषायाः उत्पादकक्षमतां बोधयति। सन्धिज्ञानं शुद्धपाठे अत्यन्तं उपयोगी। संस्कृते पदयोः संयोगे ध्वनिपरिवर्तनं भवति—‘देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः’, ‘तत् + अपि = तदपि’ इत्यादि। सन्धिनियमज्ञानात् संहितापाठस्य विग्रहः तथा विगृहीतपदानां पुनः संयोजनं सुकरं भवति। वेद, काव्य, गद्य तथा शास्त्रग्रन्थपाठे एतस्य महान् उपयोगः।¹⁵

समासज्ञानमपि अर्थग्रहणे आवश्यकम्। संस्कृतभाषायां समासस्य प्रयोगः व्यापकः अस्ति। दीर्घवाक्यार्थः एकेन संक्षिप्तपदेन व्यक्तः भवति। ‘राजपुत्रः’, ‘पीताम्बरः’, ‘यथाशक्ति’, ‘मातापितरौ’ इत्यादिषु विभिन्नसमासभेदाः सन्ति। समासविग्रहज्ञानात् पदस्य आन्तरिकार्थसंरचना ज्ञायते। कारकज्ञानात् वाक्ये पदानां क्रियया सह सम्बन्धः ज्ञायते।

कर्ता, कर्म, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् इत्यादीनां सम्यगवगमने विभक्तिप्रयोगः स्पष्टो भवति। 'रामः लेखन्या पत्रं लिखति' इत्यत्र रामः कर्ता, लेखनी करणम्, पत्रं कर्म। व्याकरणज्ञानात् एते अर्थसम्बन्धाः व्यवस्थिततया ज्ञायन्ते। धातुज्ञानं संस्कृतशब्दनिर्माणस्य मूलम्। 'कृ' धातोः करोति, कृतः, कर्ता, कार्यम्, करणम्, कर्तव्यम् इत्यादयः बहवः शब्दाः निर्मायन्ते। एकस्य धातोः ज्ञानात् विशालस्य शब्दपरिवारस्य अर्थग्रहणं सम्भवति। अतः व्याकरणं शब्दभण्डारविस्तारे अपि उपयोगी। कृत्-तद्धितप्रत्ययज्ञानात् शब्दव्युत्पत्तिः स्पष्टा भवति। 'पाठकः', 'लेखकः', 'कर्तव्यः', 'मानवता', 'पाण्डित्यं', 'गार्ग्यः' इत्यादीनां शब्दानां निर्माणं विभिन्नप्रत्ययैः भवति। प्रत्ययस्य अर्थः ज्ञातः चेत् व्युत्पन्नशब्दस्य अर्थः सहजतया ज्ञायते। अतः व्याकरणम् भाषा-अध्ययनस्य केवलं एकं पाठ्यविषयम् न, अपितु सम्पूर्णभाषिकबोधस्य संरचनात्मकाधारः। वेदरक्षातः आरभ्य सामान्यसंवादपर्यन्तं, शब्दव्युत्पत्तेः आरभ्य शास्त्रार्थपर्यन्तं, काव्यपाठात् आरभ्य आधुनिकभाषाविज्ञानपर्यन्तं व्याकरणस्य उपादेयता विस्तृता अस्ति। व्याकरणशास्त्रस्य उपादेयता केवलं प्राचीनवेदाध्ययनपरम्परायां न परिसमाप्यते। भाषायाः यावत् अस्तित्वं, तावत् तस्याः संरचना, प्रयोगः, परिवर्तनम् तथा अर्थव्यवस्था ज्ञातुं व्याकरणस्य आवश्यकता भवति। संस्कृतभाषायां तु एषा आवश्यकता अधिका, यतः अस्याः रूपरचना अत्यन्तं विकसिताऽस्ति। एकस्य शब्दस्य विभक्ति-वचन-लिङ्गभेदेन अनेकानि रूपाणि, धातोः लकार-पुरुष-वचन-पदभेदेन बहूनि रूपाणि तथा प्रत्यय-उपसर्ग-समासादिभिः अर्थविस्तारः सम्भवति। एतादृशी प्रणाली व्याकरणज्ञानं विना सम्यक् अवगन्तुं कठिनम्।¹⁶

व्याकरणं भाषिकशुद्धेः नियामकं शास्त्रम्। शुद्धता इत्यस्य अर्थः केवलं पुरातनरूपस्य अनुसरणं न, अपितु निर्दिष्टसन्दर्भे समुचितरूपस्य प्रयोगः। भाषाव्यवहारे लिङ्गदोषः, वचनदोषः, विभक्तिदोषः, कारकदोषः, क्रियापददोषः अथवा सन्धिदोषः अर्थबोधं बाधितुं शक्नोति। अतः व्याकरणं वक्तारं लेखकं च स्वविचारस्य स्पष्टाभिव्यक्तौ सहाय्यं करोति। लेखनकौशले व्याकरणस्य उपयोगः विशेषतः दृश्यते। शोधप्रबन्धः, निबन्धः, पत्रम्, भाषणम्, समाचारः, प्रशासनिकलेखः अथवा शास्त्रीयटिप्पणी-सर्वत्र स्पष्टवाक्यरचना अपेक्षिता। व्याकरणज्ञानयुक्तः लेखकः कर्तृ-कर्म-क्रियासामञ्जस्यं, उचितसमासः, सन्धिः, वाक्यक्रमः तथा शब्दचयनं सम्यक् करोति। फलतः लेखनं अधिकं प्रामाणिकं, सुबोधं तथा प्रभावपूर्णं भवति। संस्कृतभाषायाः विशेषता अस्ति यत् विभक्तिप्रत्ययाः पदानां परस्परसम्बन्धं सूचयन्ति। अतः पदक्रमः अन्येषां भाषाणामिव सर्वदा कठोरः नास्ति। 'रामः वनं गच्छति', 'वनं रामः गच्छति', 'गच्छति रामः वनम्'-एतेषु विभिन्नपदक्रमेषु मूलार्थः विभक्तिकारकसम्बन्धेन ज्ञायते। व्याकरणं एतस्य स्वतन्त्रपदक्रमस्य वैज्ञानिकाधारे ज्ञापयति। अनुवादशास्त्रे व्याकरणस्य महत्त्वं अत्यधिकम्। अनुवादकः केवलं शब्दकोशीयार्थान् एकभाषातः अन्यभाषां न स्थापयति। सः मूलवाक्यस्य कर्ता, कर्म, कालः, वाच्यम्, भावः, उपसर्गः, प्रत्ययः, समासः तथा प्रसङ्गं ज्ञात्वा लक्ष्यभाषायां समुचितरूपेण अर्थं पुनर्निर्माति। संस्कृतग्रन्थस्य अनुवादे व्याकरणज्ञानाभावे शब्दार्थतः यथार्थं दृश्यतेऽपि वाक्यार्थतः महद्दोषः उत्पद्यते। उदाहरणतः 'रामेण रावणो हतः' इत्यत्र 'रामेण' तृतीयान्तं पदं करणम् इति यदि अनुवादकः मन्येत तर्हि अर्थदोषः स्यात्। अत्र कर्मणिप्रयोगे रामः कर्ता तथा रावणः कर्म। व्याकरणज्ञानात् 'राम द्वारा रावण मारा गया' इति समुचितः अर्थः ज्ञायते। अनेन कारकविभक्त्योः भेदज्ञानस्य अनुवादे महत्त्वं स्पष्टं भवति। कोशरचनायामपि व्याकरणम् आधारभूतम्। शब्दकोशे शब्दस्य मूलरूपं, लिङ्गम्, धातुः, गणः, पदम्, व्युत्पत्तिः, प्रत्ययः, प्रयोगः तथा अर्थभेदः निर्दिश्यते। एतेषु अधिकांशतत्त्वानि व्याकरणसम्बद्धानि। अतः कोशविज्ञानस्य तथा व्याकरणस्य गहनः सम्बन्धः अस्ति। शब्दव्युत्पत्तेः माध्यमेन व्याकरणम् अर्थस्मरणं सरलम् करोति। 'पाचकः' इति शब्दः 'पच्' धातोः कर्तरि ण्वुल्-प्रत्ययेन निष्पन्नः इति ज्ञाते तस्य पाककर्ता इत्यर्थः सहजतया बोध्यते। 'लेखनीयम्' इत्यत्र 'लिख्' धातोः अनीयर्-प्रत्ययसम्बन्धात् 'लिखितव्यं/लेखनयोग्यम्' इत्यर्थः ज्ञायते। एतादृशं व्युत्पत्तिज्ञानं शब्दभण्डारवृद्धौ महत् सहाय्यम्।¹⁷ व्याकरणं स्मृतिनिर्भरशिक्षणस्य अपेक्षया तर्काधारितशिक्षणं प्रोत्साहयति। पाणिनीयव्यवस्थायां सामान्यसूत्रम्, अपवादः, अधिकारः, अनुवृत्तिः, परिभाषा, अतिदेशः इत्यादीनां प्रयोगः भवति। छात्रः यदा सूत्रपरम्परां अवगच्छति तदा सः केवलं भाषा न पठति, अपितु जटिलनियमव्यवस्थायाः तार्किकसंरचनामपि अवगच्छति। एतत् मानसिकानुशासनस्य विकासे उपयोगी। पाणिनीयसूत्रशैली लाघवस्य अद्भुतम् उदाहरणम्। सूत्रलक्षणरूपेण प्रसिद्धं वचनम्-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥¹⁸

अर्थात् सूत्रं न्यूनाक्षरं, सन्देहरहितं, सारयुक्तं, बहुविषयव्यापकं, अनावश्यकशब्दरहितं तथा दोषरहितं भवेत्। पाणिनीयव्याकरणे एतादृशी सूत्रपद्धतिः उच्चस्तरीयबौद्धिकसंरचनां दर्शयति। एतस्य अध्ययनात् संक्षिप्ततया विचारप्रस्तुतेः कौशलमपि विकसितं भवति। व्याकरणस्य तर्कशास्त्रेऽपि अप्रत्यक्षोपयोगः अस्ति। संज्ञा, नियमः, अपवादः, अनुवृत्तिः, परिभाषा तथा कार्यकारणसम्बन्धः—एते सर्वे तार्किकविचारशक्तिं तीक्ष्णां कुर्वन्ति। पाणिनीयसूत्रस्य अनुप्रयोगे छात्रेण प्रसङ्गः, पूर्वसूत्रम्, परसूत्रम्, अधिकारः, निषेधः तथा विकल्पः विचारणीयः। फलतः सूक्ष्मविश्लेषणक्षमता वर्धते।¹⁹ न्यायमीमांसयोः शास्त्रार्थे व्याकरणं सहायकम्। मीमांसकाः विधिवाक्यानां अर्थनिर्णये विभक्ति, लिङ्-लकारः, प्रत्ययः, समासः तथा वाक्यभेदं सूक्ष्मतया विचारयन्ति। न्यायशास्त्रे पद-वाक्य-शब्दप्रमाणादीनां विवेचने व्याकरणीयसिद्धान्तानां सहारा गृह्यते। अतः व्याकरणं अन्यशास्त्राणां अध्ययनार्थं मूलसाधनम्।²⁰ धर्मशास्त्रस्य विधिनिषेधवाक्येषु व्याकरणज्ञानम् विशेषमहत्त्वपूर्णम्। 'कर्तव्यः', 'न कर्तव्यः', 'कुर्यात्', 'न कुर्यात्' इत्यादीनां लकार-प्रत्ययार्थभेदात् विधि, निषेध, सम्भावना, अधिकारः इत्यादीनां अर्थभेदः ज्ञायते। एकस्य व्याकरणीयरूपस्य भ्रान्तव्याख्या धर्मविधेः अर्थमेव परिवर्तयितुं शक्नोति।²¹ वेदान्तग्रन्थेषु समास-विभक्ति-प्रत्ययार्थस्य सूक्ष्मविचारः आवश्यकः। 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यानां व्याख्यायां पदसम्बन्धः, सामानाधिकरण्यम्, लक्षणा इत्यादयः विषयाः चर्च्यन्ते। यद्यपि एते दार्शनिकव्याख्याविषयाः, तथापि शब्दरचनायाः प्रारम्भिकज्ञानं व्याकरणेनैव प्राप्यते।²²

आयुर्वेदग्रन्थेषु औषधनाम, क्रियापद, योगविधानं तथा मात्रासम्बन्धी निर्देशाः संस्कृते सन्ति। तेषां समुचितग्रहणाय व्याकरणज्ञानं उपयोगी। ज्योतिषे गणितसूत्राणां तथा फलनिर्णयवाक्यानां, धर्मशास्त्रे विधिनियमाणां, नाट्यशास्त्रे तकनीकीपदानां तथा अलङ्कारशास्त्रे काव्यपरिभाषाणां अध्ययनं व्याकरणज्ञानात् सुकरं भवति। काव्यरचनायामपि व्याकरणशुद्धिः अनिवार्या। रस-अलङ्कार-ध्वनियुक्तं काव्यमपि यदि भाषादोषपूर्णं स्यात् तर्हि तस्य सौन्दर्यं बाधितं भवति। अतः प्राचीनकवयः व्याकरणशास्त्रे निपुणाः आसन्। कालिदासादीनां काव्येषु सूक्ष्मशब्दचयनं तथा रूपवैविध्यं व्याकरणपाण्डित्यस्य परिचायकम्। संस्कृतकाव्ये शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य सौन्दर्यम् प्रसिद्धम्। कालिदासस्य उक्तश्लोकः पुनः अत्र स्मरणीयः—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥²³ – रघुवंशम्, 1.1।

वाक् तथा अर्थः परस्परं घनिष्ठतया सम्बद्धौ। व्याकरणं मुख्यतः वाचः संरचनां विवेचयति तथा अर्थबोधस्य मार्गं स्पष्टं करोति। अतः वागर्थसम्बन्धस्य सम्यगवबोधे व्याकरणस्य मूलभूतभूमिका अस्ति। भाषादर्शनस्य विकासे व्याकरणपरम्परायाः महान् योगदानम्। भर्तृहरिणा वाक्यपदीये शब्दस्य, वाक्यस्य, अर्थस्य, स्फोटस्य, प्रतिभायाः, कालस्य तथा क्रियायाः विस्तृतविवेचनं कृतम्। अनेन व्याकरणं दर्शनस्य उच्चस्तरं प्राप्नोति।²⁴ भर्तृहरिणः शब्दब्रह्मसिद्धान्तः व्याकरणाध्ययनस्य आध्यात्मिक-दार्शनिकमहत्त्वमपि सूचयति—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥²⁵ – वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका 1।

एतादृशे चिन्तने भाषा केवलं सामाजिकसंप्रेषणसाधनं न, जगदनुभवस्य तथा ज्ञानस्य मूलसंरचनाया सह सम्बद्धं तत्त्वं भवति। व्याकरणं राष्ट्रीय-सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणेऽपि महत्त्वपूर्णम्। भारतस्य विशालं संस्कृतवाङ्मयं—वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, रामायणम्, महाभारतम्, काव्यानि, नाटकानि, दर्शनग्रन्थाः, आयुर्वेदग्रन्थाः—संस्कृतभाषायां संरक्षितम्। यदि नवीनपीढी व्याकरणज्ञानरहिता भवेत्, तर्हि सा मूलग्रन्थानाम् अध्ययनात् दूरं गच्छेत्। अतः व्याकरणशिक्षणं सांस्कृतिकस्रोतसां प्रत्यक्षाध्ययनस्य मार्गं उद्घाटयति। अनुवादमाध्यमेन मूलग्रन्थस्य सामान्यभावः ज्ञातुं शक्यते, किन्तु प्रत्येकः अनुवादः अनुवादकस्य व्याख्यां धारयति। मूलसंस्कृतज्ञानं तथा व्याकरणसमर्थता पाठकं मूलवचनस्य समीपं नयति। अतः संस्कृतशोधकस्य कृते व्याकरणज्ञानम् अनिवार्यम्। पाण्डुलिपिसम्पादनस्य क्षेत्रेऽपि व्याकरणम् अत्यावश्यकम्। प्राचीनहस्तलिखितपाण्डुलिपिषु लिपिकृतदोषाः,

वर्णविकल्पाः, विसर्ग-सन्धिदोषाः, पदविभागदोषाः दृश्यन्ते। सम्पादकः व्याकरणज्ञानस्य आधारेण सम्भावितमूलपाठं निर्धारितुं शक्नोति। तथापि केवलं व्याकरणं पर्याप्तं न, पाठपरम्परा तथा अन्यप्रमाणानि अपि आवश्यकानि; किन्तु व्याकरणं महत्त्वपूर्णं परीक्षणसाधनम्। आधुनिकभाषाविज्ञानस्य दृष्ट्या पाणिनीयव्याकरणस्य पुनर्मूल्याङ्कनं जातम्। पाणिनीयव्यवस्थायां ध्वनि, रूपरचना, शब्दनिर्माणम्, कारकसम्बन्धः तथा नियमक्रमस्य अत्यन्तं व्यवस्थितं वर्णनं प्राप्यते। आधुनिकविद्वांसः एतस्य औपचारिकसंरचनायाः अध्ययनं भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या कुर्वन्ति। पाणिनीयव्याकरणं आधुनिकसिद्धान्तैः सर्वथा समानं नास्ति, किन्तु भाषायाः औपचारिकविश्लेषणस्य इतिहासे तस्य महत्त्वं अद्वितीयम्। सङ्गणकीयभाषाविज्ञानस्य क्षेत्रे पाणिनीयकारकसिद्धान्तस्य विशेषोपयोगः दृश्यते। संगणकेन संस्कृतवाक्यस्य विश्लेषणं कर्तुं पदस्य मूलरूपम्, विभक्तिः, धातुः, प्रत्ययः, लिङ्गम्, वचनम् तथा कारकसम्बन्धः ज्ञातव्यः। पाणिनीयनियमव्यवस्था एतेषां स्वचालितविश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधारं प्रदातुं समर्था। 'रामः लेखन्या पत्रं लिखति' इत्यस्य यान्त्रिकविश्लेषणे संगणकः 'रामः' इति प्रथमान्तपदं, 'लेखन्या' इति तृतीयान्तं, 'पत्रम्' इति द्वितीयान्तं तथा 'लिखति' इति क्रियापदं चिनोति। धात्वर्थ-कारकनियमेन रामस्य कर्तृत्वम्, लेखन्याः करणत्वम्, पत्रस्य कर्मत्वं निर्धारितुं शक्यते। एतत् आधुनिककालस्य व्याकरणोपयोगस्य स्पष्टम् उदाहरणम्। Machine Translation, Natural Language Processing, morphological analysis, text-to-speech, digital dictionaries इत्यादिषु संस्कृतव्याकरणस्य नियमाः उपयोगी भवन्ति। संस्कृतस्य विशालरूपविविधतां ध्यानं विना संगणकीयप्रणाली शुद्धविश्लेषणं कर्तुं न शक्नोति। अतः प्राचीनव्याकरणशास्त्रस्य आधुनिकप्रौद्योगिक्यां नूतना उपादेयता दृश्यते।²⁶

डिजिटलपाण्डुलिपिसंग्रहस्य निर्माणेऽपि व्याकरणसहाय्यं महत्त्वपूर्णम्। Optical text processing इत्यादिषु प्राप्तदोषपूर्णपाठस्य परीक्षणे शब्दरूपसूची, सन्धिनियमाः तथा रूपविश्लेषकाः सहायकाः। एते सर्वे व्याकरणीयज्ञानस्य आधुनिकरूपाणि। व्याकरणशिक्षणं संस्कृतसम्भाषणस्य विरोधी नास्ति। केचन मन्यन्ते यत् व्याकरणाध्ययनात् भाषा कठिनतरा भवति; वास्तवतः अत्यधिकनियमस्मरणं प्रारम्भिकस्तरे भाररूपं भवितुमर्हति, किन्तु प्रयोगसहितं व्याकरणशिक्षणं भाषासामर्थ्यं वर्धयति। सम्भाषणेन सहजता तथा व्याकरणेन शुद्धता-उभयोः समन्वयः सर्वोत्तमः।²⁷ प्रारम्भिकस्तरे उदाहरणप्रधानव्याकरणशिक्षणं करणीयम्। 'रामः पठति', 'सीता पठति', 'बालकाः पठन्ति' इत्यादिभिः वचन-पुरुष-लिङ्गसम्बन्धः बोधनीयः। ततः क्रमशः सूत्रव्यवस्था शिक्षणीया। एतादृशेन पद्धत्या व्याकरणं शुष्कनियमसंग्रहः न भूत्वा जीवन्तभाषाबोधस्य साधनं भवति।

व्याकरणज्ञानं मातृभाषायाः अध्ययनमपि समृद्धं करोति। हिन्दी, मराठी, बंगाली, नेपाली, गुजराती, ओड़िया इत्यादिषु भारतीयभाषासु संस्कृतजन्यशब्दानां बहुलता वर्तते। संस्कृतधातु-प्रत्यय-समासज्ञानात् तेषां शब्दानां व्युत्पत्तिः तथा अर्थसम्बन्धः स्पष्टः भवति। यद्यपि आधुनिकभारतीयभाषाणां स्वकीयव्याकरणम् अस्ति, तथापि संस्कृतव्याकरणज्ञानं ऐतिहासिकभाषासम्बन्धस्य बोधे उपयोगी। व्याकरणं शुद्धोच्चारणेन अप्रत्यक्षतया सम्बद्धम्। उच्चारणस्य मुख्यशास्त्रं शिक्षा अस्ति, किन्तु शब्दरूपं, सन्धिः तथा पदविभागः व्याकरणेन ज्ञायते। यदि सन्धिविग्रहः न ज्ञायते तर्हि संयुक्तपाठे पदानां सीमा न ज्ञायते। अतः शिक्षा तथा व्याकरणं परस्परपूरकौ। व्याकरणस्य सामाजिकोपयोगिता अपि अस्ति। स्पष्टभाषा प्रशासनिकनिर्देशेषु, न्यायनिर्णयेषु, शैक्षिकसामग्रीषु तथा सार्वजनिकसंवादे भ्रमं न्यूनं करोति। भाषा यथा अधिकं संरचितरूपेण प्रयुज्यते तथा विचारस्य संप्रेषणं अधिकं विश्वसनीयम् भवति। न्यायिकभाषायां एकस्य वाक्यस्य अर्थभेदः महत्त्वपूर्णपरिणामं जनयितुं शक्नोति। अतः विधिशास्त्रे punctuation इत्यादेः सहितं व्याकरणीयसंरचना महत्त्वपूर्णा। प्राचीनधर्मशास्त्रेष्वपि पदविभक्ति तथा विध्यर्थकक्रियारूपं नियमस्य अर्थनिर्णये महत्त्वपूर्णम् आसीत्।

व्याकरणम् आलोचनात्मकचिन्तनस्य प्रशिक्षणमपि ददाति। सूत्रस्य अर्थं ज्ञातुं छात्रः प्रश्नं करोति-कः अधिकारः? किं पदम् अनुवर्तते? कः अपवादः? किमर्थं रूपपरिवर्तनं जातम्? अन्यनियमेन विरोधः अस्ति वा? एतादृशी पद्धतिः अनुसन्धानात्मकदृष्टिं विकसितं करोति।

पाणिनीयव्याकरणस्य व्यवस्था 'नियम' तथा 'प्रयोग'योः मध्ये समन्वयं दर्शयति। पाणिनिः भाषायां विद्यमानप्रयोगान् अवलोक्य तेषां सामान्यीकरणं सूत्ररूपेण कृतवान्। वैदिकप्रयोगेभ्यः लौकिकप्रयोगपर्यन्तं भिन्ननियमाः दृश्यन्ते।

अतः व्याकरणं भाषा-जीवनस्य प्रत्यक्षपर्यवेक्षणेन सम्बद्धम्। भाषा समयेन परिवर्तते, किन्तु व्याकरणशास्त्रम् ऐतिहासिकरूपाणां अध्ययनं सम्भवयति। संस्कृतस्य वैदिकरूपं, लौकिकरूपं, प्राकृत-अपभ्रंशसम्बन्धः तथा आधुनिकभारतीयभाषाणां विकासः ज्ञातुं व्याकरणीयतुलना उपयोगी।²⁸

व्याकरणस्य उपादेयता अर्थविज्ञानेऽपि वर्तते। प्रत्ययः केवलं रूपं न परिवर्तयति, अर्थमपि परिवर्तयति। 'कृ' धातोः 'कर्तृ', 'करणम्', 'कार्यः', 'कर्तव्यः', 'कृतवान्' इत्यादिषु प्रत्ययभेदेन कर्तृत्वम्, साधनत्वम्, कर्मत्वम्, विध्यर्थः तथा भूतकालिककर्तृत्वं भिन्नरूपेण व्यक्तं भवति। अतः रूपविज्ञानम् तथा अर्थविज्ञानम् व्याकरणे परस्परं सम्बद्धौ। वाक्यार्थबोधे व्याकरणस्य मूलभूतभूमिका स्पष्टा। केवलं शब्दकोशीयार्थानां समुच्चयः वाक्यार्थः न भवति। 'रामः कृष्णाय पुस्तकं ददाति' इत्यत्र रामः, कृष्णः, पुस्तकम्, दानम् इत्येतानि पृथक् ज्ञातानि अपि सम्पूर्णार्थं न ददति; कारकसम्बन्धज्ञानात् ज्ञायते यत् रामः दाता, पुस्तकं दीयमानं कर्म तथा कृष्णः सम्प्रदानम्। अयं सम्बन्धबोधः व्याकरणीयसंरचनाया स्पष्टः भवति।²⁹ भर्तृहरिणा वाक्यस्य समग्रार्थबोधः अत्यन्तं गम्भीरतया विवेचितः। एतस्मात् ज्ञायते यत् वैयाकरणपरम्परा केवलं पृथक्पदानां रूपनिर्माणे न तिष्ठति, अपितु वाक्यार्थस्य प्रकृतिमपि विचारयति। अतः व्याकरणस्य अन्तिमोपयोगः 'अर्थबोधः' इति व्यापकदृष्ट्या कथयितुं शक्यते।³⁰

संस्कृतव्याकरणस्य नैतिकशिक्षायामपि अप्रत्यक्षोपयोगः अस्ति। शास्त्राध्ययनाय धैर्यम्, नियमिताभ्यासः, सूक्ष्मता तथा नियमपालनम् अपेक्षितम्। छात्रः रूपसिद्धिं कृत्वा कारणानुक्रमं पश्यति। एतत् बौद्धिकअनुशासनस्य संस्कारं निर्माति। परम्परायां शब्दशुद्धेः महत्त्वं पुनः स्मर्तव्यम्—

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वागवज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥³¹ – पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, पस्पशाह्निकम्।

एषः श्लोकः केवलं वैदिकयज्ञस्य संदर्भं न पठनीयः; व्यापकदृष्ट्या शब्दप्रयोगे सावधानतायाः संदेशः ददाति। अशुद्धशब्दः अथवा अनुचितप्रयोगः वक्तुरभिप्रायं विकृतं कर्तुं शक्नोति। व्याकरणं एतादृशदोषान् न्यूनं करोति। व्याकरणज्ञानस्य कारणेन संस्कृतश्लोकानां पाठः अपि सरलः भवति। उदाहरणतः भगवद्गीतायाः श्लोकः—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥³² – श्रीमद्भगवद्गीता, 2.47।

अत्र 'कर्मणि' सप्तमी, 'ते' षष्ठी/चतुर्थीप्रयोगपरम्परासम्बद्धसर्वनामरूपम्, 'फलेषु' सप्तमीबहुवचनम्, 'भूः' लुङ्/विधिनिषेधसम्बद्धरूपं न मानकरूपेण सरलीकृत्य पठनीयम्—एतेषां व्याकरणज्ञानात् श्लोकस्य संरचना स्पष्टा भवति। अर्थबोधः ततः अधिकं व्यवस्थितः भवति। उपनिषदादिग्रन्थेषु संक्षिप्तवाक्यानां बहुलता। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि' इत्यादिषु शब्दरूप-सामानाधिकरण्यादिविचारः दार्शनिकव्याख्यायाः प्रवेशद्वारम्। अतः व्याकरणं अध्यात्मशास्त्रस्य अर्थनिर्णये अपि सहाय्यं करोति, यद्यपि अन्तिमदार्शनिकनिर्णयः केवलं व्याकरणे न निर्भरति। विदेशिभाषाशिक्षणेऽपि व्याकरणीयतुलना उपयोगी। संस्कृतस्य विभक्तिव्यवस्था, धातुरूपाणि, वाच्यभेदः, participle-सदृशकृदन्तरूपाणि ज्ञात्वा छात्रः अन्यभाषाणां grammatical categories इत्यादीन् तुलनात्मकदृष्ट्या अवगन्तुं शक्नोति। अनेन भाषाबोधस्य व्यापकता वर्धते। आधुनिकशिक्षणपद्धतौ व्याकरणं उदाहरणैः, तालिकाभिः, डिजिटल-अभ्यासैः तथा भाषिकप्रयोगैः शिक्षयितुं शक्यते। पाणिनीयसूत्रं केवलं कण्ठस्थं न कारयित्वा तस्य रूपसिद्धौ प्रयोगः दर्शनीयः। उदाहरणतः "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (1.4.49) इत्यस्य उदाहरणानि विविधवाक्यैः स्पष्टानि कर्तव्यानि। संस्कृतस्य पुनरुज्जीवने व्याकरणस्य भूमिका द्विविधा—एकतः शुद्धपरम्परायाः संरक्षणं, अन्यतः आधुनिकप्रयोगस्य सामर्थ्यविकासः। विज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, समाजशास्त्रम्, प्रशासनम् इत्यादीनां नवीनविषयानां संस्कृताभिव्यक्तौ शब्दनिर्माणं आवश्यकम्। तद्धित-कृत-समासप्रक्रियाज्ञानात् नूतनशब्दनिर्माणं शास्त्रीयरीत्या कर्तुं शक्यते।³³

व्याकरणं नवीनशब्दनिर्माणस्य सैद्धान्तिकाधारः ददाति। भाषायाः विकासे नूतनार्थानां कृते नूतनपदानि आवश्यकानि। यदि व्युत्पत्तिनियमाः ज्ञाताः सन्ति तर्हि भाषायाः स्वभावानुकूलानि नूतनपदानि निर्मातुं शक्यन्ते। एतत् आधुनिकसंस्कृतस्य विकासे महत्त्वपूर्णम्। अनुसन्धानक्षेत्रे व्याकरणस्य विविधाः दिशाः सन्ति- पाणिनीयसूत्राणां तुलनात्मकाध्ययनम्, महाभाष्यस्य भाषादर्शनम्, भर्तृहरेः वाक्यसिद्धान्तः, स्फोटवादः, कारकसिद्धान्तः, धात्वर्थः, समासार्थः, प्रत्ययार्थः, वैदिकव्याकरणम्, आधुनिकभाषाविज्ञानस्य तुलनात्मकविवेचनम् इत्यादयः। अतः व्याकरणं आज अपि जीवन्तम् अनुसन्धानक्षेत्रम्। व्याकरणशास्त्रस्य उपादेयतां संक्षेपेण त्रिषु स्तरेषु द्रष्टुं शक्यते-संरक्षणम्, बोधनम्, सृजनम्। संरक्षणे वेद-वाङ्मयस्य शुद्धपाठः, बोधने शब्द-वाक्यार्थस्य सम्यगवगमः, सृजने शुद्धभाषण-लेखन-नूतनशब्दनिर्माणम्। एते त्रयः पक्षाः प्राचीनकालात् आधुनिकयुगपर्यन्तं व्याकरणस्य प्रासङ्गिकतां सिद्धयन्ति।³⁴

यदि वेदसंरक्षणस्य दृष्ट्या पश्यामः तर्हि पतञ्जलेः 'रक्षा' प्रमुखा। यदि शास्त्रार्थनिर्णयस्य दृष्ट्या पश्यामः तर्हि 'असन्देहः' प्रमुखः। यदि विशालभाषाज्ञानस्य दृष्ट्या पश्यामः तर्हि 'लघुता' प्रमुखा। यदि आधुनिकसङ्गणकीयप्रयोगं पश्यामः तर्हि नियमबद्धतैव नूतनरूपेण व्याकरणस्य उपादेयता भवति। अतः महाभाष्यकारस्य प्राचीनप्रयोजनानि अद्यापि व्यापकभावेन सार्थकानि। व्याकरणस्य लक्ष्यं भाषां कृत्रिमरूपेण बन्धयितुं नास्ति, अपितु तस्याः व्यवस्थितस्वरूपं ज्ञापयितुम्। भाषा प्रयोगे जीवन्ती अस्ति, व्याकरणं तस्य प्रयोगस्य संरचनात्मकविश्लेषणं करोति। अतः प्रयोगः तथा शास्त्रम् परस्परविरोधिनौ न, पूरकौ स्तः।

निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् व्याकरणशास्त्रम् भारतीयज्ञानपरम्परायाः आधारभूतशास्त्रम् अस्ति। वेदाङ्गरूपेण तस्य प्रथमं प्रयोजनं वेदस्य शब्दस्वरूपरक्षणम् आसीत्, किन्तु कालक्रमेण तस्य क्षेत्रं अत्यन्तं विस्तृतम्। पाणिनिना भाषायाः वैज्ञानिकसूत्रीकरणं कृतम्, पतञ्जलिना व्याकरणस्य प्रयोजनानि तथा भाषादार्शनिकसमस्याः विवेचिताः, भर्तृहरिणा शब्दतत्त्वं परमदार्शनिकस्तरं नीतम्। व्याकरणं साधुशब्दज्ञानं ददाति, शब्दरूपाणां सिद्धिं दर्शयति, विभक्तिप्रयोगं नियच्छति, समास-विग्रहं स्पष्टयति, धातु-प्रत्ययसम्बन्धं बोधयति, वाक्यार्थनिर्णये सहाय्यं करोति तथा शास्त्रग्रन्थस्य यथार्थाध्ययनाय मार्गं प्रशस्तं करोति। व्याकरणज्ञानं विना संस्कृतवाङ्मयस्य गहनाध्ययनं कठिनम्। वेदाध्ययने व्याकरणं रक्षा तथा ऊहस्य साधनम्; शिक्षणे नियमबोधस्य साधनम्; काव्ये अन्वय-अर्थबोधस्य साधनम्; दर्शने शब्दार्थविमर्शस्य साधनम्; अनुवादे अर्थसंरक्षणस्य साधनम्; पाण्डुलिपिसम्पादने पाठपरीक्षणस्य साधनम्; आधुनिकसङ्गणकीयभाषाविज्ञाने यान्त्रिकविश्लेषणस्य आधारः। एतेन अस्य सार्वकालिकोपादेयता सिद्धा भवति। महाभाष्ये निर्दिष्टानि- **रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।**³⁵

इति प्रयोजनानि अद्यापि व्याकरणशास्त्रस्य साररूपेण ग्राह्याणि। रक्षा भाषिकपरम्परायाः संरक्षणम्, ऊहः नूतनसन्दर्भे भाषिकरूपपरिवर्तनसामर्थ्यम्, आगमः शास्त्रीयाध्ययनस्य आदेशः, लघुता नियमैः विशालभाषाज्ञानस्य सरलता, असन्देहः अर्थनिर्णयस्य स्पष्टता-एतेषां आधुनिकव्याख्या अपि व्याकरणस्य महत्त्वं प्रमाणितं भवति।

अतः व्याकरणशास्त्रम् केवलं 'शुद्धं बोलने का नियम' इति सीमितार्थं न ज्ञेयम्। तत् भाषायाः विज्ञानम्, शब्दस्य दर्शनम्, शास्त्रार्थस्य साधनम्, संस्कृतवाङ्मयस्य रक्षकः तथा आधुनिकभाषाप्रौद्योगिक्याः उपयोगी आधारः अस्ति। व्याकरणस्य अध्ययनात् भाषा शुद्धा, विचारः स्पष्टः, अर्थबोधः निश्चितः, साहित्याध्ययनं गम्भीरं तथा ज्ञानपरम्परा सह सम्बन्धः सुदृढः भवति। एषैव व्याकरणशास्त्रस्य परमोपादेयता।

सन्दर्भ

1. पाणिनीयव्याकरणपरम्परा, व्याकरणशब्दस्य सामान्यव्युत्पत्तिः; *अष्टाध्यायी* तथा भाष्यपरम्परा।
2. वेदाङ्गविषयक परम्परागतश्लोकः-“छन्दः पादौ तु वेदस्य...”; विभिन्नवेदाङ्गपरिचयग्रन्थेषु उद्धृतः। निश्चितमूलग्रन्थभेदात् कृत्रिमश्लोकसंख्या न दत्ता।
3. पाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, अष्टाध्यायात्मकसूत्रव्यवस्था।
4. भट्टोजिदीक्षितः, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, तिङन्त-विभक्तिप्रकरणानि।
5. पतञ्जलिः, *व्याकरणमहाभाष्यम्*, पस्पशाह्निकम्-“रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।”

6. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्, 'रक्षा'प्रयोजनविवेचनम्।
7. पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्-“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा...”; पस्पशाह्निकस्थ प्रसिद्धश्लोकः।
8. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्, ऊहप्रयोजनम्।
9. वही, असन्देहप्रयोजनम्।
10. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका 1-“अनादिनिधनं ब्रह्म...”।
11. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, प्रचलितगणनायां कारिका 123-“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके...”; संस्करणभेदेन कारिकासङ्ख्याभेदः सम्भवः।
12. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, 1.4.54-“स्वतन्त्रः कर्ता”।
13. संस्कृतकाव्यान्वयपरम्परा; व्याकरणाधारितपदसम्बन्धविवेचनम्।
14. कालिदासः, रघुवंशम्, सर्ग 1, श्लोक 1।
15. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, सन्धिप्रकरणानि, विशेषतः अध्याय 6 तथा 8।
16. भट्टोजिदीक्षितः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, शब्दरूप-तिङन्त-विभक्तिप्रकरणानि।
17. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, कृत्प्रत्ययप्रकरणम्, विशेषतः अध्याय 3।
18. परम्परागतसूत्रलक्षणश्लोकः-“अल्पाक्षरमसन्दिग्धम्...”; शास्त्रीयपरम्परायां प्रसिद्धः। निश्चितमूलग्रन्थभेदेन कृत्रिमश्लोकसंख्या न दत्ता।
19. पाणिनीयव्याकरणस्य नियमप्रक्रिया; पतञ्जलिः, महाभाष्यम्।
20. मीमांसा-न्यायपरम्परायां शब्दार्थ-वाक्यार्थविचारः।
21. धर्मशास्त्रीयविधिवाक्येषु लकार-प्रत्यय-विभक्त्यर्थविचारः।
22. उपनिषद्वाक्यव्याख्यानपरम्परा; व्याकरण-सामानाधिकरण्यादिविचारः।
23. कालिदासः, रघुवंशम्, 1.1।
24. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्ड-वाक्यकाण्ड-प्रकीर्णककाण्डेषु शब्द-वाक्यार्थविचारः।
25. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, कारिका 1।
26. संस्कृतसङ्गणकीयभाषाविज्ञानस्य रूपविश्लेषण-कारकविश्लेषणसम्बद्ध आधुनिकाध्ययनानि।
27. संस्कृतशिक्षणपद्धति; सम्भाषण-व्याकरणसमन्वयः।
28. वैदिक-लौकिक-संस्कृतभाषाविकासस्य व्याकरणीयतुलनात्मकाध्ययनम्।
29. कौण्डभट्टः, वैयाकरणभूषणसारः, शाब्दबोधप्रकरणम्।
30. भर्तृहरिः, वाक्यपदीयम्, वाक्यकाण्डम्।
31. पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्-“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा...”।
32. श्रीमद्भगवद्गीता, अध्याय 2, श्लोक 47।
33. पाणिनिः, अष्टाध्यायी, कृत्-तद्धित-समासप्रकरणानि; अध्याय 3-5 तथा 2.1-2.2।
34. पतञ्जलिः, महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्, व्याकरणप्रयोजनविवेचनम्।
35. पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्-“रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्।”